

УДК 811.161.2'38

Олексієвець Л. С.

ЄДНІСТЬ СЛОВНИКОВО-СЕМАНТИЧНОГО Й СЛОВНИКОВО-ОРФОГРАФІЧНОГО НАПРЯМІВ У РОБОТІ З ВИВЧЕННЯ РІДНОЇ МОВИ

У статті досліджено теоретичні та практичні аспекти проблеми розширення словникового запасу учнів у процесі вивчення рідної мови.

Ключові слова: семантика слова, активний словник, лексичне значення слова, орфографія, етимологія слова, зміст слова.

В статье исследованы теоретические и практические аспекты проблемы расширения словарного запаса учеников при изучении родного языка.

Ключевые слова: семантика слова, активный словарь, лексическое значение слова, орфография, этимология слова, содержание слова.

This article explores the theoretical and practical aspects of the problem of expanding student's vocabulary while studying the native language.

Keywords: semantics of the word, active vocabulary, lexical meaning, spelling, etymology of the word, the meaning of the word.

У Державному стандарті базової і повної середньої освіти серед завдань освітньої галузі «Мова і література» в основній школі названо «виховання відчуття краси і виразності рідного слова» [2, с. 77]. Своєю чергою зміст мовного компонента передбачає, що українська мова «розширює та активізує словниковий запас учнів з урахуванням тих груп слів, усталених висловів, що відображають реальне життя народу, мову якого вивчають, особливості його життєвого досвіду, історії, культури» [2, с. 77], а серед вимог соціокультурної лінії визначено формування вмінь «пояснювати значення слів, найуживаніших усталених виразів, помічати і пояснювати слова і вирази» [2, с. 79]. Разом із тим розвиток мислення і мовлення дитини прямо пропорційно залежить від її словникового запасу.

Однак спостереження свідчать, що усні відповіді і письмові роботи учнів не відповідають сучасним вимогам. Труднощі виникають здебільшого через недостатність словникового запасу, нерозуміння семантики слова, лексико-стилістичних особливостей його використання у зв'язному мовленні. Саме тому роботі зі словом треба приділяти особливу увагу в процесі навчання української мови.

Як показує аналіз науково-методичної літератури, розуміння терміна «словникова робота» досить варіативне в лінгводидактиці. Словникову роботу дослідники називають системою, засобом, методом навчання, систематичною навчально-виховною роботою, комплексом методів і навіть сферою методики. Здебільшого під нею розуміють словниково-граматичну і словниково-орфографічну роботу Н. Бублеєва, П. Іванов, С. Іванов та ін. У зв'язку з орфографією словникову роботу розглядають Г. Азанова, Е. Виноградова, В. Каверина. На текстуальній основі через поняття ключових (опорних) слів словникову роботу досліджують А. Устінов, Н. Черноусова. На психологічні умови організації словникової роботи звертають увагу Н. Бондаренко, І. Бугайова, М. Бурлаков. Приділяють увагу і лексико-семантичному аспектові словникової роботи, зокрема збагаченню словника учнів шляхом визначення тематичних і лексико-семантичних груп (А. Семіна, В. Яковлева, О. Мінухіна та ін.). З урахуванням комунікативного підходу до навчання мови розглядає словникову роботу Н. Бондаренко. На думку науковця, словникова робота – «це копітка робота зі словом і над словом, починаючи від його сприймання на слух, відтворення через з'ясування основних властивих йому значень, граматичних ознак, взаємозв'язків з іншими елементами мовної системи, особливостями сполучуваності та правопису до правильного вживання у мовленні» [4, с. 175].

Отже, огляд лінгводидактичних джерел дозволяє стверджувати, що в науково-методичній літературі можна спостерігати розуміння словникової роботи у вузькому і широкому значеннях. У вузькому розумінні словникову роботу пов'язують із орфографічною роботою (роботою над правописом слів із традиційним написанням). У широкому значенні словниковою вважають будь-яку роботу зі словом із метою адекватного його використання в чотирьох видах мовленнєвої діяльності.

Мета статті – розглянути теоретичні та практичні аспекти проблеми розширення словникового запасу учнів під час вивчення рідної мови.

У методиці розрізняють словниково-семантичний і словниково-орфографічний напрями словникової роботи. Ми ж розглядаємо її як єдність цих двох видів. На уроці нас цікавлять не тільки властиво словникові слова, незнайомі учням, але й звичайні наші рідні слова.

Об'єднавши словниково-семантичний і словниково-орфографічний напрями, пов'язані відповідно зі збагаченням словникового запасу й формуванням навичок правопису, на уроках розглядають слово одночасно в чотирьох аспектах: *орфоепічному, лексико-семантичному, орфографічному, синтаксичному*.

Розвиток активного словника учнів припускає з'ясування лексичного значення слова. Нерозуміння змісту слів і невміння вживати їх у мовленні негативним чином позначається на успішності навчання дітей і на їхньому мовленнєвому розвитку. Методикою розроблено чимало прийомів пояснення дітям значення незрозумілих слів. Іноді лексичне значення слів закладено в контексті, і в цих випадках діти можуть зрозуміти зміст слова самостійно, без спеціальних роз'яснень. Для слів із предметним значенням краще запропонувати наочне пояснення, показавши або сам предмет, або його зображення на малюнку, на слайді, у навчальному фільмі. Коли наочне пояснення недоступне, можна розкрити зміст слова шляхом короткого словесного тлумачення.

Можливе застосування таких способів визначення:

- а) шляхом добору до нього синонімів (*смарагдовий – яскраво-зелений*);
- б) шляхом перерахувань предметів (ознак, дій), спільну групу яких називають певним словом (*комахи – це метелики, жуки, мурахи*);
- в) описовим способом (*адресат – той, кому надсилають лист, телеграму*);
- г) шляхом родо-видового визначення (*комора – будинок, будівля для зберігання зерна*).

Слово не може бути засвоєне без уживання його в мовленні, і головне – це вчити дітей правильному й точному вживанню слова.

Словниково-орфографічні заняття не можна зводити лише до завчання правопису слів із неперевірними орфограмами й нескінченному тренуванню їх написання. Словниково-орфографічні вправи будуть ефективними й забезпечать міцне засвоєння дітьми правопису слів тільки тоді, якщо застосовувати різноманітні прийоми вивчення й закріплення їх і систематично перевіряти вміння учнів безпомилково писати вивчені ними слова з неперевірними орфограмами. Найкращий варіант – давати завдання, які спрямовані в комплексі на засвоєння орфографії, нормативну вимову, правильну побудову граматичних категорій, активізацію дитячого словника і на розвиток зв'язного мовлення. У цьому випадку доцільно запропонувати учням такі завдання:

- різні види роботи з орфографічним словником;
- добір до досліджуваного слова однокореневих, а також утворення від слів із неперевірним написанням нових слів за допомогою префіксів і суфіксів. Це не лише допомагає уникнути помилок під час написання, але й значно розширює лексикон дитини.
- розбір слова за складами, що призводить до усвідомлення учнями морфологічної структури слова. У процесі цієї роботи школярі осмислюють значення кожної морфеми у слові. Так, виділення кореня дозволяє глибше зрозуміти основне значення слова, оскільки корінь містить головний внутрішній зміст слова.

– добір до досліджуваного слова синонімів і антонімів, які допомагають нам передати свою думку виразно, яскраво, чітко;

– дослідження етимології слова. Часто етимологія слова допомагає учням зрозуміти, чому саме так ми пишемо слово. Крім того, з'ясування походження слова дуже привабливе для дітей будь-якого віку;

– різні види роботи з фразеологічними виразами, загадками й уривками з віршів; розгадування кросвордів;

– складання з досліджуваним словом словосполучень і речень, а з групою слів – міні-оповідання;

Під час навчання дітей правопису необхідно обов'язково використовувати орфографічний словник, причому не тільки маленький, уміщений, як правило, наприкінці підручника, але й спеціальне видання для школярів, і саморобний словничок із власними ілюстраціями. Щоб раціонально й ефективно використовувати словник, учневі необхідно знати принципи його побудови, лексичний склад і структуру.

Із вправ, пов'язаних із використанням словника, варто відзначити такі:

– усні вправи на пошук у словничку слів, названих учителем, з метою знайти в них складну орфограму;

– виписування зі словника слів за певними значеннями, граматичними й іншими ознаками (за темою «тварини», «ввічливі слова» та ін.; прислівники: швидко, раптом; прикметники: гарний, шановний; слова з трьох складів: малини і т.д.).

– списування слів із пропущеними буквами з завданням перевірити написання за словником. Пропуск букв-орфограм мобілізує увагу учнів, а звертання до орфографічного словника сприяє закріпленню правильного зорового образу слова.

– вправляння в складанні словосполучень і речень зі словами із словника.

Постійне звертання до словника сприяє створенню цінної навички швидко схоплювати й запам'ятовувати правильне написання слів.

Робота над змістом слова починається з його лексичного значення, тобто з його семантизації. Для цього використовують два основні прийоми:

- *вказівку на рід і видову ознаку;*
- *звертання до лексичного значення вихідного слова й значення словотворчої морфемі.*

Вибір основного прийому семантизації визначений структурою слова. Якщо слово непохідне (наприклад, сосна, танути, короткий), то використовують перший прийом, якщо ж слово похідне (наприклад, футболіст, житній, зеленіти), то доречно звертання до другого прийому. Елементи цих двох прийомів можуть поєднуватися.

Наприклад, у визначенні «таловина – місце, де протанув сніг, і відкрилася земля» за допомогою першого прийому можна пояснити розташування – «місце, де від снігу відкрилася земля», другий прийом розкриває тісний зв'язок із вихідним словом (таловина – протанути). Крім основних прийомів семантизації, застосовують і низку додаткових, у тому числі названих вище (зіставлення невідомого слова з відомим – синонімом (жовтогарячий – апельсиновий) або антонімом (вигадливий – простий); використання наочності, яке полягає в показі малюнка, схеми або самого предмета; контекст (словесне оточення), що дає або загальне уявлення про лексичне значення слова (рибалки вийшли в море на лов тунця, тобто якоїсь морської риби), або уточнює значення слова (листок дерева); добір однокорених слів і добір слів на зазначену тему для уточнення лексичного значення тлумаченого слова; звертання до етимології слова).

Вибір додаткових прийомів семантизації незнайомого слова залежить від типу його лексичного значення. Так, для слів із конкретним значенням доцільно використовувати наочність, а для слів із абстрактним значенням – контекст. І в тому, і в іншому випадку корисний добір однокорених слів на ту саму значеннєву тему. Зіставлення невідомого слова з відомим можливе, якщо в нього є синоніми й антоніми.

З'ясувавши семантику слова, неодмінно відзначимо його однозначність або багатозначність, добре беремо близькі за значенням слова й тільки після знайомства з вимовою та семантикою переходимо до засвоєння орфографії аналізованого слова. Адже практично завжди звучання таких слів не збігається з написанням. Тому, знаючи, як слово правильно вимовляти, ми починаємо вчитися його писати: на дошці чітко й акуратно пишемо слово, виділяємо орфограми, ставимо наголос. Робота над орфографією починається з проказування по складах. Як відомо, знайомство з новим видом орфограм починається з організації сприйняття нових знань. Сприйняття як етап пояснення на уроці орфографії повинне бути трикомпонентним:

- 1) на основі повторення видів орфограм, що мають риси подібності з досліджуваною на уроці орфограмою;
- 2) зорове;
- 3) понятійне.

Наступним етапом є усвідомлення й запам'ятовування орфограми. Далі оперуємо словом як органічною частиною контексту, тобто залучаємо його у словосполучення й речення. Але цим робота над освоєнням слова не завершується. Важливим є добір синонімів, антонімів, більш точних слів для передачі власної думки, відповідних стилю висловлення, творчі завдання, словникові диктанти зі слів з однією орфограмою, з різними орфограмами, блоками орфограм; орфографічний розбір; тренувальні вправи, які підвищують загальну грамотність учнів; робота над помилками, орфографічний диктант – це теж робота зі словом.

Краще засвоїти семантику й орфографію незнайомого слова дозволяє етимологічна довідка. Як правило, етимологічні довідки дає вчитель. Цей прийом формує інтерес до слова, до мови, до його історії.

Процес збагачення словникового запасу учнів може бути успішним лише за умови систематичної й цілеспрямованої роботи на основі виробленої системи вправ і завдань.

Збагачуючи свій словниковий запас, учні не просто оволодівають великим запасом слів і виразів, а й мають змогу, по-перше, зрозуміти образність, красу пропонованих для аналізу текстів; по-друге, глибше усвідомлювати те, що хотів донести автор до серця кожного читача; по- третє, робити власні висловлювання більш точними, логічними, образними, бо така діяльність «виховує не лише правильно, а й доречно, з урахуванням вимог контексту, застосовувати мовні явища у мовленні» [6, с. 192].

Слово є центральною одиницею мови. Воно не тільки несе різноманітну семантичну інформацію, але й, займаючи місце в реченні, комунікативній одиниці, забезпечує мовленнєве спілкування людей. Лексикон сучасного школяра поповнюється за рахунок навколишнього життя й засобів масової інформації. Далеко не кожне слово з пасивного запасу переходить в активний словниковий запас, і це перешкоджає розв'язанню комунікативних завдань. Що багатший словниковий запас людини, то точніше, яскравіше, виразніше буде її мовлення, то швидше вона досягне мети, яку ставить, починаючи спілкування.

Література:

1. Біляєв О. М. Сучасний урок української мови / О. М. Біляєв. – К. : Академія, 2004. – С. 5–46.
2. Донченко Т. К. Організація навчальної діяльності учнів на уроках рідної мови / Т. К. Донченко. – К. : Освіта, 1995. – С. 22–47.
3. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / [за ред. М. Пентилюк]. – К. : Ленвіт, 2010. – 400 с.
4. Плиско К. М. Принципи, форми і методи навчання української мови / К. М. Плиско. – Х. : Основа, 1995. – 240 с.
5. Сербенська О. Викладання української мови в контексті сучасних вимог / О. Сербенська // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 1998. – № 4. – С. 120–125.
6. Симоненко Т. Нові форми проведення уроків з мови / Т. Симоненко // Дивослово. – 1998. – № 5. – С. 23–24.